

Rafat L. Górski

Litotes w polskim przymiotniku. Uwagi o kolokacjach przymiotnikowych

Od dawna podawano w wątpliwość to, czy w języku mogą istnieć synonimy¹. Argumentowano, że jeśli nawet znaczenie dwu słów jest identyczne, to różnią się one kontekstami, w jakich występują. Badania korpusowe bardzo mocno dowodzą, że tak jest istotnie. Słowa, które uznaje się za synonimy, z zasady różnią się kolokacjami. Michael Halliday (1966: 150) zwraca uwagę na różnicę pomiędzy przymiotnikami *strong* i *powerful*. Warto zauważyć, że podobnie rzecz się ma z ich polskimi odpowiednikami: *mocny* i *silny*. Powiemy raczej *mocna herbata*, a nie *silna herbata*, ale *silna armia*, a nie *mocna armia*. Badacz podkreśla, że nie ma wytłumaczenia, dlaczego po angielsku powie się *strong tea* a nie *powerful tea*, choć zapewne każdy zrozumie, co to jest *silna herbata* czy *powerful tea*. Istnieje oczywiście strefa rzeczowników, które mogą być równie dobrze określane oboma przymiotnikami.

W niniejszym artykule skoncentruję się wszakże nie na synonimach, lecz na parach przymiotników, które zdają się powtórzeniem znaczenia ich wyrazu blisko-znacznego z pewnym wspólnym dla całej grupy naddatkiem. Chodzi tu konkretnie o przymiotniki typu *niewielki*, *niemały*, *niemądry*, a więc przymiotniki zaprzeczone, których znaczenie nie sprowadza się jednak do prostego zaprzeczenia opisywanej przez niezaprzeczony przymiotnik cechy, ale jest bliskie znaczeniowo jego antonimowi². Przypomnę, że retoryka starożytna nazwała taką właśnie figurę *litotes*³. Tak więc np. *niewielki* jest niemal synonimem przymiotnika *mały*. Niemal, gdyż intuicyjnie zapewne każdy powie, że *niewielki* jest „ostrożniejsze” czy „mniej radykalne” niż *mały*. To właśnie stanowi wspólny naddatek znaczeniowy w omawianej serii przymiotni-

¹ Dyskusję na temat synonimii referuje Grodziński (1985).

² Apresjan (2000: 291) uznaje omawianą relację za *quasi*-antonimie.

³ Nieoceniony encyklopedyzujący *Słownik kościelny łacińsko-polski* ks. Alojzego Jougana (Jougan 1992) tak definiuje *litotes*: „zmniejszenie, postać mowy polegająca na pozornym osłabieniu pojęcia przez zaprzeczenie pojęcia przeciwnego”.

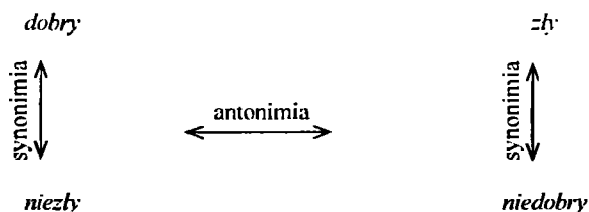
ków. Tę intuicję opisują definicje słownikowe: „Słowo niedobry jest używane w wielu znaczeniach jako synonim słowa «zły», ale w porównaniu z nim ma łagodniejszy wydźwięk” (ISJP); „Niewielki 1. mający niezbyt duże rozmiary; nieokazały, niepokazny 2. Nie mający dużego znaczenia, wartości; nieznaczny, mały” (SPJSzym). Dla ścisłości dookreślam, że w zakres niniejszych rozważań wchodzi przymiotniki, które spełniają następujące warunki:

– są motywowane synchronicznie (a więc nie *nieudolny*, wobec braku przymiotnika **udolny*),

– ich wyrazy motywujące mają antonimy tworzone również inaczej niż przez dodanie przedrostka *nie-*, a więc nie *nie skuteczny* czy *nie spojny*, ponieważ są to jedyne antonimy przymiotników *skuteczny* i *spójny*.

Referowane przeze mnie dane liczbowe pochodzą z korpusu IPI PAN⁴. Dodatkowo w mojej argumentacji posłużę się danymi zaczerpniętymi z korpusu PWN⁵. Należy podkreślić, że 70-milionowy korpus IPI PAN nie jest korpusem zrównoważonym⁶. Jego zrąb stanowią teksty „Dziennika Polskiego” i protokoły z posiedzeń Parlamentu. Co za tym idzie, niektóre częste kolokaty w rodzaju *dobry budżet* są specyficzne dla tego rodzaju tekstów, nie należy więc pochopnie przenosić moich ustaleń np. do słowników. Ważną obserwacją jest samo opisywane poniżej zjawisko, natomiast kolokaty istotne dla ogólnej polszczyzny kulturalnej, pisanej, należałoby zbadać na dużym korpusie zrównoważonym, kiedy tylko taki powstanie.

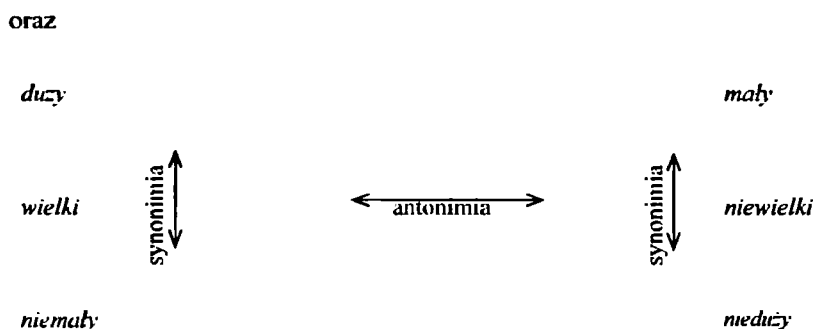
Zacznijmy od tego, że korpus pozwala zbadać interesujące nas zjawisko w ograniczonym zakresie – z wyjątkiem leksemów: *niewielki*, *nieduży*, *niedobry*, *niezły*, pozostałe przymiotniki litotyczne są na tyle nieliczne, że trudno powiedzieć coś istotnego o ich kolokatach. Czynimy wyjątek dla *niemały*, który jest dość rzadki, niemniej stanowi niepomijalny składnik siatki antonimów i synonimów. Z tego względu w niniejszym artykule ograniczę się do następujących „siatek” leksemów powiązanych ze sobą stosunkiem antonimii i synonimii: *duży*, *wielki*, *niemały* – *nieduży*, *niewielki*, *mały* oraz *dobry*, *niezły* – *zły*, *niedobry*. „Siatki” te wyglądają następująco:

⁴ Ścisłej z jego wersji 1.wstep.70. Korpus ten jest opisany w książce Adama Przepiórkowskiego (2004).

⁵ W tym miejscu dziękuję dr. hab. Markowi Łazińskiemu za uprzejme umożliwienie mi skorzystania z tego korpusu.

⁶ Częścią tego korpusu jest korpus zrównoważony, niemniej w czasie gdy odbywała się niniejsza kontencja, liczył on jedynie 10 milionów słów, co jest zbiorem o wiele za małym na potrzeby niniejszej pracy. W toku moich wywodów pokażę, że nawet ten duży korpus nie zawsze wystarczał do naszych celów.

W powyższych schematach strzałki pionowe symbolizują stosunek synonimii, a strzałki poziome – antonimii.

Istnieje cały szereg miar opartych na statystyce, mających dopomóc w identyfikacji kolokatów w tekstach. Przy tym pojęcie kolokat należy tu rozumieć w sposób bardzo uproszczony – jako parę leksemów, które w tekstach stosunkowo często występują w swoim sąsiedztwie, by tak rzec: „Igną do siebie”. Miarą, którą będę się posługiwał, jest zmodyfikowany test *t* (Studenta) opisany przez Churcha *et al.* (1999)⁷. Ma on nieco odmienne zastosowanie niż większość testów kolokacyjnych. Nie tyle służy do pomiaru „siły przyciągania” wewnątrz par leksemów, ile do obliczania różnic w preferencjach kolokacyjnych pomiędzy dwoma leksemami wchodzącymi w związki syntagmatyczne z takim samym leksemem. Mówiąc prościej: służy on do obliczenia, czy o *herbacie* powiemy raczej *mocna*, czy raczej *silna*. Test ten jest obliczany wg wzoru:

$$t = \frac{f(x) - f(y)}{\sqrt{f(x) + f(y)}}$$

Objaśnienie wzoru: $f(x)$ to liczba wystąpień wyrażenia *mocna herbata*, a $f(y)$ – liczba wystąpień wyrażenia *silna herbata*. Wyniki tego testu należy interpretować następująco: jeżeli *t* mieści się w przedziale od $-1,67$ do $1,67$, oznacza to, że wybór jednego z kolokatów jest przypadkowy. Jeśli zaś mieści się poza tym przedziałem, oznacza to, że dany leksem preferuje jeden z kolokatów, przy czym oczywiście im wartość bezwzględna *t* wyższa, tym te preferencje są silniejsze.

Zacznijmy od pierwszej z tych dwu „siatek”. Trzeba od razu powiedzieć, że przymiotniki *niezły* i *niedobry* są znacznie rzadsze od ich synonimów *dobry* i *zły* i nigdy nie dochodzi do sytuacji takiej jak wspomniana na początku w wypadku pary *silny* – *mocny*; mianowicie nie ma rzeczownika, który byłby określany raczej przymiotni-

⁷ Dla ścisłości dodajmy, że jest to uproszczona wersja tego testu, niemniej ponieważ podręcznik statystyki dla badań korpusowych (Oaks 1998) podaje tę uproszczoną wersję, nieuwzględniającą wielkości korpusu, uznaję, że jest ona również użyteczna.

kiem litotycznym niż niezaprzeczoną, innymi słowy: że powiedzielibyśmy o nim raczej *niezły* niż *dobry*. Przy czym właśnie dlatego przymiotniki te są stosunkowo nie-liczne, że mają małą „siłę kolokacyjną”, a nie na odwrót. Możliwa jest natomiast sytuacja, gdzie jest obojętne, który z dwu *quasi*-synonimicznych przymiotników zostanie użyty. O tym, że ta ostatnia okoliczność ma miejsce, świadczy niskie *t*. W liczbach bezwzględnych widać, że w takich wypadkach częstość użycia obu kolokacji jest zbliżona i generalnie rzecz biorąc – niska. Najczęstsze 10 kolokatów przymiotnika *niedobry* to: *praktyka, sytuacja, rozwiązanie, rzecz, doświadczenie, zjawisko, ustawa, tendencja, stan, zwyczaj, precedens, obyczaj, pomysł*; natomiast najczęstsze kolokaty przymiotnika *zły* to: *stan, wola, sytuacja, prawo, ustawa, rozwiązanie, duch, warunki, doświadczenie, kondycja*. Jak widać, na obu listach (z zachowaniem wszelkich proporcji) wysokie miejsce zajmują te same przymiotniki. Zwróćmy uwagę na przymiotniki, które nie są obecne na obu listach. *Praktyka* zajmuje dopiero 17. miejsce na liście rangowej kolokatów leksemu *zły*, a pierwsze na liście rangowej leksemu *niedobry*. Niemniej w liczbach bezwzględnych *zła praktyka* jest poświadczona 76 razy, a *niedobra praktyka* 43 razy. Podobnie jest z *rzeczą, doświadczeniem* i *zjawiskiem*⁸. Za każdym razem *zły* jest częstszy, ale oba leksemy inaczej hierarchizują swoje kolokaty. Innymi słowy – „preferencje kolokacyjne”, by tak rzec, przymiotnika *niedobry* nie do końca są pomniejszonym odbiciem „preferencji kolokacyjnych” przymiotnika *zły*, choć w dużej mierze go odzwierciedlają.

Inaczej ma się sprawa, jeśli popatrzymy z przeciwnej strony: wśród częstych (tzn. częstszych niż 50 wystąpień) kolokatów słowa *zły* są *wola* (347 wystąpień), *jakość* (94), *kredyt* (78), *intencja* (71) i wreszcie *dług* (56), które w korpusie nigdy nie występują z przymiotnikiem *niedobry*. W odniesieniu do tak częstych połączeń wyrazowych trudno mówić o przypadkowości. Połączenia te należą do sfery terminologii, gdzie, jak wiadomo, nie ma swobody połączeń.

Osobno należy omówić pewne typowe struktury, gdzie występują oba przymiotniki. O ile *coś złego* występuje dwakroć częściej niż *coś niedobrego* (155 i 75 odpowiednio), o tyle *nic niedobrego* w korpusie nie jest w ogóle poświadczony⁹, wobec 244 wystąpień *nic złego*. Stosunek liczby wystąpień konstrukcji *zły dla* i *niedobry dla* wynosi 5:2 (104:42). Z kolei liczba wystąpień przymiotnika *niedobry* jako przydawki do rzeczowników odstonownych jest znikoma, choć potwierdzona pięciokrotnie w korpusie (wobec 246 wystąpień *zły* jako przydawki do tejże formacji). Z powyższego widać, iż *niedobry* w dużej mierze, choć nie do końca, powiela preferencje kolokacyjne przymiotnika *zły*.

Przejdźmy do najczęstszych kolokatów pary *quasi*-synonimów *dobry* – *niezły*. Trzeba od razu zaznaczyć, że wystąpienia przymiotnika *niezły* są na tyle rzadkie, iż liczby należy tu traktować z dużą ostrożnością.

⁸ Jedynym wyjątkiem jest *precedens*, chodzi tu jednak o tak niskie liczby (9 *zły* i 11 *niedobry*), że trudno na tej podstawie wyciągać jakiegokolwiek wniosek.

⁹ Być może powodem tego jest – jak zasugerowała w dyskusji Anna Czelakowska – to, że *nic niedobrego* zawiera dwa zaprzeczenia i przez to jest konstrukcją, powiedzmy nieformalnie, bardziej skomplikowaną niż *nic złego*.

<i>zły</i>	<i>niedobry</i>	<i>t</i>	kolokat	kolokat	<i>zły</i>	<i>niedobry</i>	<i>t</i>
354	13	17.80	stan	praktyka	76	43	3.02
347	0	–	wola	sytuacja	229	42	11,35
229	42	11.35	sytuacja	rozwiązanie	137	41	7.19
163	6	12.07	prawo	rzecz	58	35	2.38
161	18	10,68	ustawa	doświadczenie	98	23	6,81
137	41	7,19	rozwiązanie	zjawisko	21	19	0.31
132	1	11.35	duch	ustawa	161	18	10.68
102	1	9.95	warunki	tendencja	15	14	0.18
98	1	9,74	kondycja	stan	354	13	17.80
98	23	6.82	doświadczenie	zwyczaj	12	12	0
94	0	–	jakość	obyczaj	18	11	1,29
86	1	9.11	wiara	precedens	9	11	–0.44
81	8	7,74	przykład	pomysł	34	10	3,61

Tabela 1. Najczęstsze kolokaty przymiotników *zły* i *niedobry*

<i>dobry</i>	<i>niezły</i>	<i>t</i>	kolokat	kolokat	<i>dobry</i>	<i>niezły</i>	<i>t</i>
994	0	–	wola	wynik	337	29	16.10
724	1	26.85	rozwiązanie	pomysł	305	17	16,05
511	0	–	kierunek	pieniądze	14	16	–0.37
469	0	–	na dobrą sprawę	poziom	119	14	9.10
438	1	20.86	prawo	interes	112	14	8.73
361	0	–	wiara	dochód	18	10	1.51
359	0	–	imię	kondycja	144	9	10.91
337	29	16.10	wynik	sytuacja	164	8	11.89
318	0	–	obyczaj	początek	113	8	9.55
317	7	17,22	ustawa	gra	87	8	8.11
305	17	16.05	pomysł	muzyka	33	8	3,90
264	6	15,70	warunek	samochód	26	8	3.09
263	0	–	stosunek	dawka	0	8	–

Tabela 2. Najczęstsze kolokaty przymiotników *dobry* i *niezły*

Człony tej pary są od siebie bardziej odległe niż pary *zły* – *niedobry*. Spośród najczęstszych kolokatów przymiotnika *dobry* dopiero znajdujący się na 8. pozycji *wynik* jest zarazem najczęstszym kolokatem przymiotnika *niezły*.

Warto przy tym znów zwrócić uwagę na dwa rzeczowniki, przy których liczba wystąpień obu przymiotników jest zbliżona: *pieniądz* i *dochód*. Przy tym 3 wystąpienia *dobry pieniądz* to części sformułowania tzw. prawa Kopernika: „zły pieniądz wypiera dobry pieniądz”. Oczywiście *niezłe pieniądze* są zawsze w liczbie mnogiej. Dodajmy jeszcze jedno ograniczenie. Przymiotnik *niezły* nie może być określeniem oceny moralnej, więc nie wchodzi w kolokacje, które by takie znaczenie temu słowu nadawały.

Kolejnym wartym odnotowania zjawiskiem jest grupa rzeczowników, niekoniernie licznych, które wchodzi w kolokacje właściwie wyłącznie z przymiotnikiem wartościującym – *zły* albo *dobry*. Należą do nich: *passa* i, w mniejszym stopniu, *samopoczucie*. Korpus nie poświadcza zestawień tych rzeczowników z przymiotnikami litotycznymi. Nie oznacza to oczywiście, że takie zestawienia są niemożliwe. Odwołamy się w tym miejscu do innego, specyficznego „megakorpusu”, jakim jest archiwum „Gazety Wyborczej”: wobec 1542 wystąpień wyrażenia *dobra passa* jest 81 poświadczeń *niezłej passy* i odwrotnie – wobec 838 wystąpień zestawienia *zła passa* znajdujemy tylko 10 poświadczeń wyrażenia *niedobra passa*. W kategoriach prawda – fałsz nie można powiedzieć, by istniały ograniczenia dotyczące łączliwości tych wyrazów, natomiast dane ilościowe nie pozostawiają wątpliwości, że tak nie jest. Przypomnijmy jeszcze raz z naciskiem – mówimy tu o tendencjach raczej niż o regulach.

Przejdźmy teraz do drugiej z omawianych „siatek”. Przymiotnik *niewielki* stanowi wyjątek wśród przymiotników litotycznych – jako jedyny ma zupełnie odrębne preferencje kolokacyjne (w liczbach bezwzględnych pewne rzeczowniki wchodzi z nim w kolokacje częściej niż z przymiotnikiem *mały*) i w konsekwencji jest od całej reszty liczniejszy. Z kolei *nieduży* jest tak rzadkim słowem, że trudno powiedzieć coś wiążącego o jego kolokacjach.

<i>mały</i>	<i>niewielki</i>	<i>t</i>	kolokat	kolokat	<i>mały</i>	<i>niewielki</i>	<i>t</i>
355	0	–	dzieci	stopień	98	289	–9.71
333	22	16,51	miasteczko	liczba	169	178	–0,48
318	23	15,98	firma	ilość	88	176	–5,42
310	0	–	konstytucja	część	26	162	–9,92
221	24	12,59	miasto	grupa	68	146	–5,33
186	22	11,37	zakład	zmiana	15	119	–8,98
172	18	11,17	miejsowość	kwota	49	92	–3,62
169	178	–0,48	liczba	procent	19	78	–5,99
157	7	11,71	przedsiębiorstwo	zakres	31	73	–4,12
139	3	11,41	przedsiębiorca	pieniądze	36	66	–2,97

Tabela 3. Najczęstsze kolokaty przymiotników *mały* i *niewielki*

Spośród 20 najczęstszych kolokatów przymiotnika *niewielki* jedynie dwa (*szansa* i *środk*) w liczbach bezwzględnych częściej występują w kolokacji z *mały*, przy czym chodzi tu o różnice statystycznie nieistotne. Z kolei wśród najczęstszych kolokatów przymiotnika *mały* jedynie leksem *liczba* jest neutralny w wyborze obu *quasi-synonimicznych* leksemów ($t = -0,48$), pozostałe wyraźnie preferują ten właśnie leksem (*mały*). Jest więc *niewielki* przymiotnikiem o – by tak rzec – największej „autonomii” w zakresie kolokacji. Należy tu jednak zwrócić uwagę na zjawisko zwane prozodią semantyczną. Pojęcie to wprowadził do językoznawstwa Bill Louw (1993)¹⁰. Określa się nim właściwość pewnej, raczej chyba niezbyt wielkiej liczby leksemów, których kolokaty powinny się odznaczać jakąś wspólną cechą semantyczną. *Nota bene* w praktyce badacz mówi niemal wyłącznie o pozytywnej i negatywnej prozodii semantycznej. I tak np. użyty bezosobowo czasownik *dochodzić* (*doszło do czegoś*, *dochodzi do czegoś*) ma negatywną prozodię semantyczną, tzn. zasadniczo *dochodzi do* jakiejś nieszczęśliwej sytuacji¹¹. Po tej dygresji wróćmy do zasadniczego wątku – otóż jeśli się przyjrzyć typowym kolokatom obu przymiotników, łatwo zauważyć, że te, które preferują *niewielki*, to abstracta, a te preferujące *mały*, to raczej concreta. Znow trzeba jednak zastrzec, że mówimy o tendencjach: korpus poświadcza całkiem liczne użycia *niewielki* *obszar*, *miasto*, *miasteczko*, przy czym mówimy tu o liczbach wykluczających lapsus językowy, niemniej użycia te są znacznie rzadsze niż użycia z *mały*. Z dwu wyjątków *mała konstytucja* jest po prostu terminem technicznym, to ‘konstytucja tymczasowa’, a nie ‘konstytucja w małym formacie’, natomiast *liczba* – neutralna co do wyboru przymiotnika – jeszcze jednym niewytłumaczalnym inaczej niż przez „ślepy” uzus językowy zjawiskiem z zakresu kolokacji.

Pozostałe przymiotniki nie są już tak liczne. 9 kolokatów przymiotnika *niemały*, których liczba wystąpień w korpusie przekracza 10, to: *pieniądz*, *kwota*, *część*, *środek*, *trud*, *stopień*, *grupa*, *liczba*, *rola*. Znow nie zawsze są to najczęstsze kolokaty przymiotnika *duży*. Uogólniając – ponownie zauważyć można brak concretów. I znow wysokie miejsca zajmują: *pieniądze*, *kwota* i *środk*, a więc słowa należące do jednego pola semantycznego. Jeśli przywołamy stosunkowo częstą kolokację *niezłe pieniądze*, to można zaryzykować twierdzenie, że o pieniądzach chętniej mówimy „ostrożniej”, używając przymiotników litotycznych.

Zwróćmy wreszcie uwagę na rzeczowniki o wysokiej frekwencji w zestawieniu z *duży* i niskiej z *niemały*. Zaskakuje różnica we frekwencji zestawień *niemała liczba* i *niemała ilość*, przy czym – jakby nie było – w języku potocznym *ilość* jest używana jako synonim *liczby*¹². Wysoko położone na liście rangowej *duże miasto* nie

¹⁰ Można tu raczej mówić jedynie o wprowadzeniu terminu i jego zdefiniowaniu – samo zjawisko jest dobrze znane leksykografom i implicytna informacja na temat prozodii semantycznej wprowadzana była do słowników od dawna.

¹¹ Zasadniczo, bo korpus poświadcza kilka użyczeń połączenia *doszło do głosowania*, gdzie prozodia semantyczna jest zapewne neutralna (zapewne – bo zbadanie szerokiego kontekstu mogłoby wykazać negatywny stosunek mówiącego do tego wydarzenia). Z drugiej strony – spreparowane przeze mnie *doszło do małżeństwa* brzmi raczej ironicznie.

¹² Potocznie nie przestrzega się rozróżnienia między desygnatami policzalnymi, przy których powinna stać *liczba*, i niepoliczalnymi, przy których powinna stać *ilość*.

ma w korpusie odpowiednika *niemałe miasto*. Pozostałe rzeczowniki o wyrażnie odmiennych miejscach na obu listach rangowych z pierwszej dziesiątki najczęstszych kolokatów przymiotnika *mały* to: *zainteresowanie, waga, firma, przedsiębiorstwo, problem, skala, wpływ*, przy czym ten ostatni z 9 wystąpieniami z *niemały* nie jest znów tak rzadki.

<i>duży</i>	<i>niemały</i>	<i>t</i>	kolokat	kolokat	<i>duży</i>	<i>niemały</i>	<i>t</i>
1259	2	35.40	miara*	pieniądz	406	44	17.06
1044	29	30.99	część	kwota	191	33	10.56
1003	22	30.64	stopień**	część	1044	29	30.99
774	0	–	miasto	środek	174	27	10.37
731	16	26.16	liczba	trud	33	24	1.19
522	9	22.26	znaczenie	stopień**	1003	22	30.64
437	3	20.69	ilość	grupa	420	22	18.93
420	22	18.93	grupa	liczba	729	16	26.16
406	44	17.06	pieniądz	rola	160	13	11.18
353	5	18.39	zainteresowanie	znaczenie	522	9	22.26

*w dużej mierze. w niemałej mierze. **najczęściej: w (bardzo) dużym stopniu. w niemałym stopniu

Tabela 4. Najczęstsze kolokaty przymiotników *duży* i *niemały*

Warto zwrócić uwagę na to, że istnieją aż 4 kolokacje, które z równym prawdopodobieństwem mogą wystąpić z przymiotnikiem *wielki* i *niemały*, przy czym za każdym razem chodzi o kolokacje poświadczane częściej niż 20 razy, a więc zapewne nie całkiem przypadkowe. Z drugiej strony jedynym wspólnym przymiotnikiem na listach najczęstszych kolokatów jest *pieniądz*.

<i>wielki</i>	<i>niemały</i>	<i>t</i>	kolokat	kolokat	<i>wielki</i>	<i>niemały</i>	<i>t</i>
503	0	–	miasto	pieniądz	207	44	10.29
322	4	17.61	problem	kwota	48	33	1.67
228	0	–	szansa	część	28	29	–0.13
223	7	14.24	sukces	środek	37	27	1.25
223	1	14.83	nadzieja	grupa	90	22	6.43
212	9	13.66	znaczenie	stopień	28	22	0.85
207	44	10.29	pieniądz	liczba	147	16	10.26
194	1	13.82	waga	trud	137	14	10.01
167	1	12.81	skala	rola	130	13	9.78

Tabela 5. Najczęstsze kolokaty przymiotników *wielki* i *niemały*

Formalnie rzecz biorąc, najczęstszym kolokatem słowa *wielki* jest *Brytania*, niemniej *Wielką Brytanię* należałoby potraktować jako jeden leksem, choć ortograficznie składający się z dwu jednostek.

Na koniec chciałbym uprzedzić ewentualny zarzut, że dane, które powyżej przytoczyłem, są zupełnie niewiarygodne ze względu na to, iż pochodzą z niezrównoważonego korpusu. Dla porównania przytoczę zatem dane pochodzące ze zrównoważonego korpusu PWN, w wersji przeznaczonej do wewnętrznego użytku redakcji, której tylko część jest udostępniana w Internecie. Dane te pochodzą z roku 2002¹³.

10 najczęstszych kolokatów przymiotnika *niedobry* (w nawiasie liczba wystąpień odpowiednio z przymiotnikiem *niedobry* i *zły*) to: *rzecz* (21, 53), *przeczcucie* (19, 57), *miłość* (19, 1), *człowiek* (18, 154), *czas* (17, 35), *sprawa* (14, 15), *myśl* (11, 42), *wiedomośc* (10, 41). Z kolei 10 najczęstszych kolokatów przymiotnika *zły* to: *wola* (157, 1), *człowiek* (154, 18), *stan* (150, 3), *duch* (139, 1), *warunki* (82, 0), *strona* (75, 6), *sumopoczucie* (70, 1), *słowo* (67, 8), *humor* (63, 2), *oko* (62, 2), *przeczcucie* (57, 19).

Podobnie 10 najczęstszych kolokatów przymiotnika *niewielki* to: *stopień* (16, 247), *ilość* (55, 235), *grupa* (65, 119), *rozmiar* (15, 108), *zmiana* (7, 99), *odległość* (3, 84), *liczba* (14, 64), *procent* (10, 57), *szanse* (23, 56), *część* (4, 40), *ośrodek* (6, 39). Natomiast 10 najczęstszych kolokatów *mały* to: *dzieci* (434, 0), *przedsiębiorstwo* (162, 9), *miasteczko* (117, 27), *firma* (88, 12), *chłopiec* (87, 0), *ogień* (78, 12), *grupa* (65, 119), *ilość* (55, 235), *miejscowość* (54, 13), *pieniądze* (45, 38), *dziewczynka* (39, 0).

Jak widać z powyższego, wiele kolokacji powtarza się niezależnie od korpusu. Niemniej dają się zaobserwować pewne różnice wynikające z innego udziału poszczególnych stylów funkcjonalnych. Dane pochodzące z obu korpusów mają wszakże jedną istotną wspólną właściwość – przymiotniki niezaprzeczone i litotyczne inaczej hierarchizują swoje główne kolokaty.

Powróćmy do postawionego na początku pytania o to, czy przymiotniki litotyczne są, czy też nie są synonimami, przynajmniej jeśli za główne kryterium synonimii uznać wspólne kolokaty. Odpowiedź nie jest jednoznaczna. Jest rzeczą oczywistą, że w wyniku analizy statystycznej wyłaniają się trzy warstwy połączeń wyrazowych: idiomatyka, terminologia i kolokacje. W wypadku dwu pierwszych nie ma mowy o możliwości zastępowania słowa przez jego synonim. Z natury rzeczy więc te dwie kategorie nas w tej chwili nie interesują, tworzą one wszakże lwia część głównych kolokatów poszczególnych przymiotników niezapreczonych; z drugiej strony przymiotniki litotyczne nie wchodzą w skład tego rodzaju połączeń. Jest to zapewne ważna przyczyna ich małej – w stosunku do swoich niezapreczonych *quasi*-synonimów – frekwencji. Oczywiście nie jedyna – zasadniczo bowiem tam, gdzie wybór przymiotnika jest swobodniejszy, przymiotniki litotyczne też bardzo rzadko przeważają. Przymiotniki te jednak inaczej hierarchizują swoje główne kolokaty, przy czym ta rozbieżność różni się w odniesieniu do poszczególnych par. Można by więc mówić o większej lub mniejszej autonomii przymiotników litotycznych względem ich niezapreczonych odpowiedników. Duża rozbieżność tego rodzaju daje się zaobserwować

¹³ Data jest o tyle istotna, że korpus ten jest wciąż rozbudowywany.

w wypadku leksemów: *niewielki*, *niezły* i *nieduży* (przypominam wszakże o niskiej wiarygodności danych dotyczących tego ostatniego). Rozbieżność ta jest mniejsza w wypadku leksemu *niemały*. Niekiedy da się zauważyć pewne zasady, które ograniczają wybór przymiotnika (np. *concreta* – *abstracta*), najczęściej jednak trudno się dopatrzeć czegoś innego poza uzusem. W tym kontekście ciekawe wydają połączenia *zła jakość*, *złe warunki*, *dobry kierunek*, *dobry obyczaj* (przy czym *zły* i *niedobry obyczaj* są bardzo zbliżone we frekwencji), *małe gospodarstwo*, *mały przedsiębiorca*, których odpowiedniki z przymiotnikiem litotycznym są niezwykle rzadkie. Być może w tych wypadkach mamy do czynienia z połączeniami nieprzynależącymi wprawdzie ściśle do sfery terminologii, ale się do niej zbliżającymi i z tego względu zasługującym na baczniejszą uwagę leksykografa.

Wróćmy teraz do terminologii i idiomatyki. Do pierwszej z tych sfer należą: *małe i średnie przedsiębiorstwa*, *dobra wola*, *dobra wiara*, *dobre imię* i *dobre obyczaje* (raczej w pluralis), Warto zauważyć, że przymiotniki litotyczne nigdy nie stanowią elementów terminów wieloczłonowych.

W całym tekście świadomie abstrahowałem od semantyki, tak jakby przymiotniki litotyczne i niezaprzeczone idealnie pokrywały się znaczeniowo. Oczywiście tak nie jest: *mocna herbata* to nie ‘herbata, która ma dużo sił fizycznych’ (chcąc zastosować definicję z ISJP). W istocie rzeczy najczęściej to właśnie kolokacje, a nie kontekst aktualizują znaczenie omawianych przymiotników. W pozostających poza kontekstem połączeniach słów *dobre imię* i *dobre chęci* wyraz *dobry* ma odmienne znaczenia. *Dobre imię* to ‘dobra opinia’, *dobre chęci* to ‘zamiar czynienia czegoś dobrego’ (obie definicje z ISJP). Jak się wydaje, uwzględniającym to w największym stopniu słownikiem jest właśnie przytaczany już ISJP. Kolejnym krokiem przeprowadzonych przeze mnie badań byłaby szczegółowa analiza semantyczna poszczególnych kolokacji.

Objaśnienia skrótów

- ISJP – *Imy słownik języka polskiego*, red. M. Bańko, t. I–II, Warszawa 2000.
 SPJSzym – *Słownik języka polskiego*, red. M. Szymczak, t. I–III, Warszawa 1978–1981.

Bibliografia

- Apresjan J.D., 2000, *Semantyka leksykalna. Synonimiczne środki języka*, Wrocław – Warszawa – Kraków.
 Church K., Gale W., Hanks P., Hindle D., 1999, *Using Statistics in Lexical Analysis*. [w:] *Lexical Acquisition. Exploiting On-Line Resources to Build a Lexicon*, red. U. Zernik, Hillsdale, NJ (dostępne również pod adresem: <http://www.patrickhanks.com/papers/usingStats.pdf>).
 Grodziński E., 1985, *Językoznawcy i logicy o synonimach i synonimii*, Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk – Łódź.

- Halliday M., 1966. *Lexis as a Linguistic Level*. [w:] *In Memory of J.R. Firth*, red. C. Bazell, J. Catford, M. Halliday, R. Robins. London.
- Jougan A., ks., 1992, *Słownik kościelny łacińsko-polski*. Warszawa.
- Louw B., 1993. *Irony in the Text or Insincerity in the Writer? The Diagnostic Potential of Semantic Prosodies*, [w:] *Text and Technology. In Honour of John Sinclair*, red. M. Baker, G. Francis, E. Tognini-Bonelli, Philadelphia – Amsterdam.
- Oaks M.P., 1998, *Statistics for Corpus Linguistics*, Edinburgh.
- Przepiórkowski A., 2004. *Korpus IPI PAN. Wersja wstępna*. Warszawa.

Litotes in Polish Adjectives. Notes on Adjective Collocations

Abstract

For some time past it is noticed that words considered as synonyms differ at least in collocations. An analysis of differences between typical collocations (understood as frequent word connections) of a group of synonymous adjectives and their antonyms was conducted in this paper. It is a characteristic of the group that basic adjectives have quasi-synonyms constructed of negation of antonyms of the adjectives (e.g. *dobry*: good – *niezły*: not bad, *zły*: bad – *niedobry*: not good): such negatives constructed to intensify an intensity of expression were called litotes in the ancient rhetoric. Collocations were examined with using a measure of *t-student* that shows differences between words in the sphere of preferences for choosing collocations well. The result showed that though a non-negative adjective is more often used to qualify the same noun than a negative one still each of quasi-synonymic adjectives has different preferences in the sphere of typical collocations, which upholds the thesis submitted in the beginning.